

KÖVÉR LAJOS

Turgot politikai pályája

*Hódolat néked, oh, ifjú fejedelmünk,
A jótét döntési okán, mit szíved alkotott!
Turgot hatalmas tartományt virágoztatott fel,
S lám, Te azt kívánod, hogy az Állam boldogulására legyen.
Látod-e, mily buzgalommal fogott máris e nemes műhöz!
Ne hallgass legrútabb ellenségeidnek rágalmaira,
Hatalmaddal támogasd nagylelkű bátorságát.
Szabadságot földjeinknek! Ez egyetlen záloga
Mindama javaknak, melyeket néked ígért.
Add meg, oh, Néki, ha szíved, melyet nyomorunk megindított,
Udvarházaink javát és békéjét keresi,
Ha első jótéteményeidhez méltó akarsz maradni,
Add, oh, add meg Turgot-nak a teljes bizodalmat,
S lásd, mint sápadnak máris a rosszakarók.*

(Berquin, Idillek)

A 18. századi francia történelem iránt érdeklődő magyar olvasóközönség előtt minden bizonnyal ismerősen cseng Turgot neve, akit a köztudat a legismertebb fiziokraták egyikeként tart számon. Mind a kortársak, mind pedig a történétírók – nem egészen alaptalanul – hajlamosak arra, hogy személye előtt úgy tisztelegjenek, mint valamely közigazdász „triumvirátus” harmadik és egyben utolsó képviselője előtt.¹ Sully² és Colbert³ utódját, művük „kiteljesítőjét” vélik benne felfedezni, jóllehet míg az előbbi mindvégig élvezte IV. Henrik bizalmát, az utóbbi mögött pedig közel negyed századig ott állt a Napkirály, addig Turgot-nak alig húsz hónap, egy határozatlan XVI. Lajos és az „özönvíz” előtt álló Franciaország jutott osztályrészül.

Közismert, hogy XIV. Lajos uralkodásának vége felé Franciaországban súlyos társadalmi válság bontakozott ki. Az 1715-ben trónra lépő XV. Lajos 1774-ig uralkodott, ám e közel hat évtizedes országlásból ténylegesen csupán életének utolsó fél évtizedében kormányzott. A Napkirály unokaöccsének, II. Fülöp orléans-i hercegnek „régenssége a maga zűrzavaraival, minden területen érzékelhető engedékenységgel, szabadságával és fényűzésével e század előszava s tartalmi kivonata egyszersmind. A régens és a régensség Párizsa adták meg a hangot egészen XVI. Lajosig” – írja Robert Mandrou.⁴ A jelzett időszakban érzékelhető fejlődés ellenére Franciaországban továbbra is fennmaradt a preindusztriális társadalmat jellemző gazdaság- és társadalomszerkezet, és ugyancsak elég nehézkesen „modernizálódtak” az Ancien Régime politikai intézményei, jóllehet Turgot 1776-ban tett megállapítása, mely szerint „a privilégium ügye többé nem az előkelő familiák ügye a közrendűekkel szemben, hanem a gazdagok ügye a szegényekkel szemben” szemléletesen ér-

zékelteti a 18. századi Franciaországban lezajlott változások egyik nagyon lényeges elemét.⁵ Az abszolút monarchia változatlanlanságának látszata ellenére fogatkozott a királyi tekintély, azaz a „Bourbon-gloire” leáldozóban volt; a monarchia hanyatlásának és majdani bukásának egyik oka – Lavisse gondolatát idézve – éppenséggel az volt, hogy Franciaország XIV. Lajos halála óta „krónikus királyhiánnyal” küszködött.⁶ Versailles mind a politikai, mind a szellemi életben betöltött szerepét elveszítette. A hatalom érzete egyre bizonytalanabbá vált. Ennek szemléltetésére Richelieu marsall (1696–1788) és XVI. Lajos párbeszédét szokás idézni. Bachaumont beszéli el, hogy amikor 1780-ban XVI. Lajos a 84 éves Richelieu marsallt üdvözölte egészségének helyreállta alkalmából, az alábbi párbeszéd hangzott el kettejük között: „Hisz utóvégre Ön nem fiatal már, két századot látott. – Nem egészen Felső, hanem három különböző kort. – Nos, hát mit gondol ezekről? – Felső, XIV. Lajos alatt az emberek egy szót sem mertek szólni; XV. Lajos alatt csak egész halk hangon beszéltek; most, Felsőged uralkodása alatt már egészen hangosan mernek beszélni.”⁷

Az intellektualizálódott társadalmi lét színtere a város, a salonok, a párholyok, az akadémiák, a könyvtárak világa. A 18. század derekán immár valamennyi közepes nagyságú francia városban (20 000 lakos) találunk egy-egy „tudós társaságot,” amelynek tagjai elsősorban a művészetek és a tudományok fejlesztésének előmozdítására szövetkeznek, de nem egy esetben „beérik” a francia nyelv használatának saját vidékükön történő tökéletesítésével.⁸ A hanyatlás és újjáépítés párhuzamában természetesen előbb vagy utóbb megjelenik a múlt átértékelésének és egyfajta feltámasztásának az igénye is. Noha Franciaországban XIV. Lajos uralmának vége felé az abszolút monarchiának igen kevés híve maradt, az 1750-es évek táján változás állt be a Napkirály uralkodásának megítélésében, mivel a „filozófusok” döntő többsége elutasította a rendi állam visszaállításának a gondolatát. Miután rádöbbentek arra, hogy az angol minta bevezetéséhez Franciaországban sem érettek még a történelmi feltételek, az abszolút monarchia reformját tűzték ki célul. Így jutottak el a felvilágosult abszolutizmus ideájához annak ellenére, hogy a szabadság és az egyéni jogok főszerepet kaptak elképzeléseikben. E következtetést vonták le maguk számára a fiziokraták gyűjtőnéven ismert közgazdász írók is.⁹ A fiziokraták közül e kérdéskört elsők között Mercier de la Rivière vizsgálta a *L'ordre naturel et essentiel des sociétés politiques* (A politikai társadalmak természetes és lényegi rendje) címmel 1767-ben napvilágot látott munkájában.¹⁰ Természetesen számára sem volt vitás, hogy az egyszemélyi kormányzás a törvényhozó és a végrehajtó hatalom teljes összefonódásával azonos. Ez a kiindulópont ugyanakkor elvezette őt ahhoz a felismeréshez, hogy elválassza egymástól az általa igen erősen ostromozott önkényuralomra épülő despotizmust (*le despotisme arbitraire*) a személyes és legitim despotizmustól (*le despotisme personnel et légal*). „Milyen nagy a különbség minden szempontból az olyan uralkodó között, akire mindenki úgy tekint mint féltve őrzött jótéteményre, és egy önkényesen uralkodó despota között, akire mindenki úgy tekint mint arra a rosszra, amit csak azért viselünk el, mert nem tudunk tőle megszabadulni.” E megállapításból adódóan „az önkényuralmon alapuló despotizmus hatalma lényegében nem más, mint a különböző fizikai kényszerek társítása annak érdekében, hogy más, szintén fizikai erőket legyőzzenek. ... Az önkényuralmat

gyakorló despota nem bírja az általa gyakorolt autoritást, ezt csak bitorolja, mivel az valójában azokhoz tartozik, akik azt minden önkényességet mellőző kapcsolódásokkal hozták létre. A legitim vagy törvényszerinti despota (*le despote légal*) autoritása személyes, és csak őhozzá tartozik; mivel elválaszthatatlan attól az evidenciától, amelyet birtokol s amely általa eléri azt, hogy akarata minden más akarat és minden erő találkozási pontja lesz.”¹¹ Íme a felvilágosult uralkodó fiziokrata képlete, amelyben oly sokan hittek, és amelynek megvalósulását XVI. Lajostól remélték.

A fiziokrata iskola megalapítója és egyik legjelentősebb képviselője François Quesnay (1694–1774), XV. Lajos udvari orvosa volt, akinek 1758-ban *Tableau économique* (Gazdasági áttekintés) címen megjelent műve sajtó alá rendezésében az uralkodó személyesen vett részt. Közgazdasági elméletének híveiből igen korán kisebb munkacsoport alakult ki körülötte, amelynek Pierre-Samuel Dupont de Nemours (1739–1817), Mercier de la Rivière (1720?–1793 vagy 1794), Nicolas Baudeau (1730–1792?), Guillaume-François le Trosne (1728–1780) és Victor Riqueti Mirabeau márkí (1715–1789) voltak a tagjai. Nem vitás, hogy tanaik igen nagy hatást gyakoroltak Turgot-ra, ám Franciarszág leendő pénzügyi államminisztere nem tartozott közéjük, sőt tudatosan elhatárolta magát tőlük, mert az „ökonómisták” közös gondolkodásában „az egyéni ötleteket bénító szekta levegőjét” vélte felfedezni.¹² Quesnay és munkatársai nemcsak egy közgazdasági elmélet kidolgozását tűzték ki célul maguk elé, hanem abban is reménykedtek, hogy elméleti következtetéseiket rövidesen a gyakorlati politika síkján láthatják viszont. Kitaró, nagy visszhangot keltő propagandát folytattak, amit brosrák sora és két saját periodika fémjelez. Az 1765-ben megjelent *Journal de l'agriculture, du commerce et des finances* (Mezőgazdasági, kereskedelmi és pénzügyi újság), amelynek főszerkesztője Dupont de Nemours volt, elsősorban az iskola tanainak hirdetésére volt hivatott, míg az ugyanezen évben napvilágot látott *Éphémérides du citoyen ou Chronique de l'esprit national* (Polgári efemeridák, avagy a nemzeti szellem krónikája) című sajtókiadványa többek között a Quesnay-követők tanait megkérdőjelező vagy éppenséggel elutasító munkákkal polemizált. Tulajdonképpen egy ilyen vita hevében került sor saját öndefiníciójuk megfogalmazására. Nicolas Baudeau egy Auxiron nevű közgazdász-író egyik könyvét bírálva írja le ugyanis a Polgári efemeridák ... hasábjain, hogy „a fiziokrácia” nem más, mint „az evidencia ellenállhatatlan erején és a természeti szükségszerűségen alapuló természetes társadalmi rend elve. ...”¹³

Nos akkor, amikor 1774 augusztusában a 47 éves ősi normandiai nemesi családból származó Anne Robert Jacques Turgot de l'Aulne (a familia a 11. század óta ismert)¹⁴ elvállalta a pénzügyi államminiszteri tisztet (*Contrôleur générale des Finances*),¹⁵ meg volt győződve arról, hogy sikerrel megvalósítja az evidenciák erején nyugvó természetes társadalmi rendet. Kortársai véleménye szerint nála senki nem volt alkalmasabb arra, hogy egy „erényes fejedelem” felvilágosult minisztere legyen. Ő az 1770-es évek sajtós formái és feltételrendszere közepette tulajdonképpen tovább akarta folytatni a királyi hatalom összpontosításának művét. Elképzelései teljes egészében egy erős kormányzati rendszeren nyugodtak, amelynek kulcsfigurája a felvilágosult uralkodó, aki egyben persze korlátlan törvényhozó is. Abból a célból, hogy az uralkodó a lehető legjobb tudása szerint kormányozhasson, Turgot a munici-

piális gyűlések kétlépcsős rendszerét dolgozza ki felmenő rendszerben (*Grande Municipalité, Municipalité Royale ou Municipalité Générale du Royaume*): A Királyi Municipalitás vagy másképpen a Királyság Általános Municipalitása – mintegy királyi tanácsadó testületet alkotva – évenként hat hétre gyűlne össze és különféle ajánlásokat fogalmazna meg, elveket vitatna meg anélkül, hogy javaslatai bármilyen törvényerővel bírnának. Turgot azt gondolta, a királyi hatalom így méginkább felvilágosulttá válna, hisz a közvélemény úgy tükröződne a kormányzati munkában, hogy eközben az abszolút monarchia tekintélyén sem esne csorba.¹⁶ Bízott a sikerben, mivel meg volt győződve arról, amit alig 23 éves fejjel a Sorbonne-on megtartott előadásában már kifejtett: az emberi nem bukdácsolva bár, de mégis a tökéletesedés felé halad. 1750. december 11-i előadásában mintegy Condorcet történetfilozófiájának majdani alapelveit leszögezve hangsúlyozta: az emberi ideák örökségként szállnak nemzedékről nemzedékre, a történelem előre, „az emberi nem egésze a nyugtalanság és a forrongás, a jó és a rossz váltakozása közepette, bár lassú léptekkel, folyton a tökéletesedés felé halad.”¹⁷

Rövidre szabott, viharos pénzügyi államminiszteri pályafutása előtt per sze Turgot neve nem csak a filozófusok, hanem a politikusok körében is ismert volt. Miután befejezte tanulmányait és nem szenteltette fel magát papnak,¹⁸ állami szolgálatba lépett. 1752-ben a párizsi parlament főügyészhelyettese, parlamenti tanácsnok, 1753-tól a Királyi Tanács tagja, 1761 és 1774 között pedig Limoges intendánsa (felügyelőbiztosa) volt. Barátsága Gournayval,¹⁹ kapcsolata Quesnay-vel, Josiah Tucker²⁰ szabadkereskedelemről írott tanulmányának angolról franciára történő fordítása és az Enciklopédiába írt öt szócikk (*Etymologie, Existence, Expansibilité, Fondations, Foires et Marchés*) a politikusi pályakezdet mérlege.²¹ Az enciklopédiabeli írások közül a szakirodalom mindenekelőtt a *Foires et Marchés* (Vásárok és Piacok) címszó alatt megjelent tanulmányát szokta kiemelni, amely valóban szép példája a – kereskedelem és az ipar fellendítésének szellemében fogant – *laissez faire, laissez passer* ideáknak.²² Turgot, bebizonyítván az évszaki nagy vásárok káros és haszontalan mivoltát, a piac szabadsága mellett érvel. Szépirodalmi fordulatoktól sem mentes stílusa gördülékeny, érvei világosak, gondolatmenete logikus, összességében meggyőző és egyúttal ékes bizonyítéka annak, hogy az említett írás szerzője a mezőgazdaság primátusa mellett – doktrinér fiziokrata kortársaitól eltérően – mily nagy fontosságot tulajdonít az iparnak és a kereskedelemnek. „A nagy vásárok, ahol Európa egy részének termékei sok költség árán gyűlnek össze, s amelyek mintha csak a nemzetek találkozóhelyei lennének, nem is tulajdoníthatók csupán a szabadkereskedelem természetes hatásának” – írja. „Az az érdek, amely e roppant költségeket kiegyenlíti, nem származik a dolgok természetéből, sokkal inkább azokból a különleges jogokból és mentességekből következik, amelyeket bizonyos helyeken és időkben megadnak a kereskedelemnek, miközben másutt mindenhol adóval és vámokkal sújtják.”²³ Jóllehet a vásár és a piac egyaránt az árusok és a vásárlók találkozásának színtere, „azonban a piacokon az árusok és a vevők közös érdekből keresik egymást; a vásárokon ezzel szemben az előjogokból következő előnyöknek a keresése teremti meg a találkozást. ... Bár a kereskedelem természetes folyamata elegendő ahhoz, hogy piacokat hozzon létre, mégis megtörtént amiatt a szerencsétlen elv miatt, amely csaknem minden országban oly sokáig sorvasztotta a

kereskedelem irányítását, vagyis amiatt a makacsság miatt, amely mindent úgy akar irányítani és szabályozni, hogy sohasem bízta az emberekre saját érdekeik szolgálatát; megtörtént mondom, hogy korlátozták a számukat, azzal az ürüggyel, hogy az egyik ne árthasson a másiknak; hogy egyes árucikkek árusítását csak meghatározott helyen engedélyezték, akár az arra kirendelt hivatalnokok kényelme miatt, akár pedig amiatt, mert hivatalosan ellenőrizni és hitelesíteni akarták őket; és mert nem lehet mindenütt irodákat szervezni. Nem lehet eleget küzdeni ez ellen a rendszer ellen, amely oly végzetes az iparra ...”²⁴ A vásár gazdaggá tehet ugyan egy helyet, sőt biztosíthatja egy-egy város nagyarányú fejlődését is – állapítja meg Turgot, ám e gazdagodás lehetősége ugyancsak véges, hiszen a vásár privilégiumának büvkörében élő kiváltságosok a kereskedelemben csak azt az alkalmat látják, amely – igen nagy adók és tetemes vámok kivételére – jövedelmeik gyarapításának elengedhetetlen feltétele. A mesterségesen monumentálissá tett vásárok lekötik a felületes politikusok figyelmét, mint ahogy a „mesterségesen felduzzasztott vizek elszórakoztatják az utazókat léha és kirakatos fényűzésükkel: viszont azok a vizek, amelyeket az eső áraszt egyformán a mezők színére, s amelyeket a földek hajlata irányít s oszt szét a völgyekben, hogy ott forrásokat alkossanak, mindenüvé elviszik a gazdagságot és a termékenységet.”⁽²⁵⁾ Csak kevesen jöttek rá arra az evidenciára, hogy a privilégiumokról történő lemondás a kereskedelem és a fogyasztás további növekedését eredményezve immár a meggazdagodás kimeríthetetlen forrása, egyúttal pedig az állam mindenkori gazdasági növekedésének egyik záloga. Ezért „a nagy vásárok sohasem olyan hasznosak, mint amilyen károsak a velük járó gátlások; s ahelyett, hogy a kereskedelem virágzó állapotát bizonyítanák, ellenkezőleg, csak olyan államokban létezhetnek, ahol a kereskedelem csupa gátlás között él, agyonterhelve adókkal ...”²⁶

Amikor Limoges intendánsa lett, már világos képe volt az ország helyzetéről, és konkrét elképzelésekkel látott munkához. Limoges – szegény tartomány lévén – gyakran küzdött az éhínség fenyegető rémével, a gabonahiánnyal. A nehézséget fokozta, hogy gabonát nemhogy külföldről, de még egyik tartományból a másikba is csak egyszeri engedéllyel lehetett behozni, csakhogy a szállítást az adók, a sokféle vám roppant drágává tette. (Íme néhány helyi vámfajta: *barrage, coutumes, domaine, lendes, minage, peage, passages, pontonages, traites, traves* stb.) Így aztán egyáltalán nem volt meglepő, hogy míg az egyik évben egy adott tartományban éhínség pusztított, egy másik tartományban háziállatokkal etették a gabonát. Az illetékek természetesen a földesurat is terhelték, de a terhek zöme az egyenes adók nyomorította parasztra nehezedett.²⁷

A céhes mestereket leszámítva az iparúzők helyzete sem volt sokkal könnyebb. Vámok, kiviteli tilalmak, az iparfelügyelet és az iparcikk készítését szabályozó mintegy négykötetes törvénykönyv eredményeként állott elő az a helyzet, hogy „azok, akik nem tudtak szöveget készíteni, megszabták azoknak, akik e szabályzatot nem tudták elolvasni, hogy a szöveg milyen hosszú, milyen széles és milyen minőségű legyen, hány szál fonalból álljon” – írja cinikusan Turgot.²⁸ A helyzetet tovább bonyolította a kor szinte áttekinthetetlen adórendszere, Franciaország ugyanis pénzügyileg négy részre oszlott az adók kivételét és beszedési módját tekintve.²⁹ 1. *Provinces de l'intérieur* vagy *cinq Grosses Fermes* (öt főadóbérletként funkcionáló királyi terület vámuniója).³⁰ Ez

egyszerre vámegység és vámterület. 2. *Provinces réputées étrangères* (belkereskedelmi szempontból különállóként számon tartott országrészek), ami a királyság közel 60%-át tette ki. Közülük minden tartomány külön vámterület. 3. *Pays étranger effectif*, amely kizárólag külkereskedelmi viszonylatban alkotott szabad vámterületet. 4. *Pays conquis*, az 1667. évi vámtarifa kihirdetése után meghódított tartományok nagyobb része.³¹ Az adózás természetesen kategóriánként különbözött. A *vingtième* (huszad) volt az általános jövedelemadó (1749-től 1786-ig), amelyet egyházi vonatkozásban a tized³² helyettesített. További adófajták voltak a *capitation* (fejadó)³³ és a *taille* (a harmadik rendbeliek vagyoadója), ez utóbbiból három fajta is létezett, úgymint *taille d'exploitation* (a termés vagy a termék megállapított hányada), *taille personnelle* (személyi vagyoadó), amelyet nemes ember nem fizetett, és végül a *taille réelle* (valóságos vagyoadó), amit nemesi birtok után nem kellett fizetni, akár nemes, akár nem nemes kezében volt az uradalom. Ehhez járultak még a közvetett adók, s tovább bonyolította a helyzetet az adók meghatározásának és kivetésének módja, amelyet az esetek zömében pontos telek-könyv híján többnyire vaktában állapítottak meg.³⁴

Turgot fenti helyzetelemzése két szempontból is erősen befolyásolja később a történetírást. Egyrészt mintegy anticipálja azt a tételt, hogy a monarchia tulajdonképpen adózási rendszerének gyógyíthatatlan fogyatékossgaiba bukott bele, mivel a nemesség előbb-utóbb kibújt minden általános adó alól.³⁵ Másrészt, mintegy megelőlegezi ama hagyományos gazdaságtörténeti szimplifikációt, amely szerint a politikai egység következtében lebomlik a belső vámok rendszere, így könnyebb lesz a nemzeti piac megteremtése felé mutató térbeli kommunikáció. Turgot megközelítése tehát sugallja azt a közkeletelt és a Diderot által szerkesztett Enciklopédiából a köztudatba bekerülő megállapítást, hogy a belső vámok rendszere mindenkor elsőfokos gátja a nemzeti piac létrejöttének. Braudel viszont éppenséggel arra figyelmeztet, hogy e vámok összege elenyésző volt! Ezt Charles Carrière számításaival támasztja alá, aki kimutatja, hogy a 18. században a Rhone folyó – beleértve Lyon és Valence városi vámjait is – 100 millió livres forgalmát 350.000 livre-nyi adó terhelte, ami a forgalmazott értéknek mindössze 0.35%-át tette ki, a Loire vidékén pedig ez az arány csak 0.187% volt. A belső vámok rendszere tehát nem végleges akadály a nemzeti piac előtt, ugyanakkor számos más problémához kötődik, hiszen Franciaország erős regionalizáltságának oka egyebek mellett a nagy távolságokban mutatható ki – e vonatkozásban a királyság saját gigantizmusának az áldozata.³⁶ A kezdetleges piaci viszonyok egyik oka mindenképpen a közlekedési nehézségekben rejtett, miközben a Turgot korabeli Franciaországban a hagyományos társadalmi hierarchia sajátosan ötvöződött egyfajta szocioprofessionális osztálystruktúrával.³⁷

A limoges-i intendatúra Turgot életének legtermékenyebb korszaka volt, hisz ebben az időben születtek legjelentősebb dolgozatai, és ezek elméleti következtetéseit immár a gyakorlat kihívásaival szembesíthette. A politikus Turgot kiindulási pontja bizonyos értelemben „pszichológiai,” ugyanis a fizikrta tanok mellett – amint említettük – nagyban hatottak rá Gournay gazdaságról, kereskedelemről vallott tételei is, amennyiben meggyőződésévé vált: az ember a saját érdekeit akkor tudja a legegyszerűbben és a legsikeresebben megvalósítani, ha a lehető legszabadabban cselekedhet. Ebből logikusan kö-

vetkezik az a gondolat, hogy a társadalmi rendet a gazdasági individualizmus, a gazdasági szabadság, a szabadverseny elvei alapján kell felépíteni, hiszen az erők kötelékmentes, privilégiumoktól nem terhelt szabad játéka végső soron – mintegy a saint-simonista utópiák világát sejtetve – az érdekek harmóniáját eredményezi.³⁸ Ezért Turgot számára a szabadság nemcsak a politikai gazdaságtan vezérlő elve, hanem egyfajta új politikai kurzus elengedhetetlen feltétele is. A szabadságjogok kiterjesztése tehát ugyanúgy szerves részévé válik e gondolatmenetnek, mint a biztonság elve. A filozófusok, akik nem rajongtak túlzottan a fiziokraták rideg ökonomizmusáért, elsősorban ezért zengenek „dicshimnuszokat” Turgot-ról,³⁹ aki fiziokrata alapokon markánsan és félreérthetetlenül fogalmazta meg a szabadság, a tulajdon és a biztonság egymástól elválaszthatatlan elveit.⁴⁰

Turgot-t mindenekelőtt a föld primátusáról vallott nézetei alapján sorolják a fiziokraták közé, jóllehet nézetei e téren vitathatatlanul árnyaltabbak és korántsem oly ridegek, merevek, mint Quesnay elképzelései. A limoges-i intendáns a földbirtokos osztály létrejöttét nemcsak történelmi fejlődés eredményeként tartja számon, hanem egyúttal azt is leírja, hogy a földművesek, a bérlők földbirtokosok nélkül is létezhetnek, anélkül, hogy a gazdasági életben bármiféle fennakadás történne, ám megfordítva ez a megállapítás már korántsem állná meg a helyét.⁴¹ A Turgot és a Quesnay által használt terminológiák különbözősége egyszersmind a fiziokrata Turgot egyfajta szellemi függetlenségének és némiképp eredetiségének a bizonyítéka. Quesnay alapítéletét, nevezetesen azt, hogy egy nagy ország esetében a gazdagság egyedüli forrása a föld,⁴² tulajdonképpen Turgot sem kérdőjelezi meg igazán, csak hogy míg Quesnay a föld megművelési folyamatának végkifejletében új javakat előállítókat *classe productive*-nek azaz termékeny osztálynak kereszteli el, addig Turgot *classe productrice*-ként, tehát termelőként tartja őket számon. Az új javak, a *produit net* (tisztá jövedelem) a földbirtokos osztályt, Quesnay-nál *classes des propriétaires* (tulajdonosok osztálya), Turgot-nál *classe disponible* (rendelkező osztály, a föld felett diszponálók) illetik meg. A földbirtokosnak azért osztályrésze a tiszta jövedelem, mert a földet termékennyé tette, és mindenkori kötelességének tesz akkor eleget, amikor különféle befektetésekkel (csatornák építése, mocsarak lecsapolása, gátak megerősítése, új gazdasági épületek felépítése stb.) korszerűsíti javait. A kereskedők és az iparosok ebben az összefüggésben nem állítanak elő új javakat, csupán a meglévők használhatóságát és ezáltal persze azok értékét növelik, ám ez az értéknövelés többnyire felemészthető a maguk és a munkásaik élelmezésében. Ezért lesz a nevük Quesnay-nál *classe stérile*, azaz terméketlen osztály, míg Turgot már *classe stipendiée*-nek, fizetettnek (zsoldot kapó) titulálja őket.⁴³ Turgot azonban tovább differenciálja ezt a hármas felosztást. A földművelők osztályán belül elkülönít bérlőket és napszámosokat, a kereskedelemben és az iparban pedig szintén különbséget tesz vállalkozók és munkások között. E sémában tehát a termelő és a nem termelő szféra mindegyike két-két osztályra bomlik – a termelőeszközökhöz való viszonyulás függvényében. Az ipari vállalkozónak például szüksége van nyersanyagra, felszerelésre, és a munkás létfenntartási eszközeire még azelőtt, mielőtt a kész terméket a piacon értékesítette volna. A mezőgazdasági vállalkozásnak az igaerő, a mezőgazdasági felszerelés, vetőmag stb. elengedhetetlen feltétele, következésképp azok az emberek, akiknek semmijük sincs, nem

tudják biztosítani a termelés lehetőségét, mielőtt értékesítenék a termékeket. Erre csak az képes, aki tőkével rendelkezik. A tőkés mellett a termelés folyamatának másik döntő tényezője a munkás, akinek egyetlen létfenntartási eszköze a munkabér. Már Quesnay is úgy vélekedett, hogy a munkások között fellépő verseny a minimumra csökkenti a munkabér összegét. Nála ilyen kitételeket olvashatunk: „Az alacsony ár káros a népre. Ne higgye [*sic*] senki, hogy az élelmi cikkek [*sic*] olcsósága hasznos az alsó néposztályra. Mert az élelmi cikkek [*sic*] olcsósága csökkenti az alsó népség bérét, csökkenti jólétét, kevesebb munkát és nyereséges foglalkozást nyújt és megsemmisíti a nemzet jövődelmét.”⁴⁴ Az általános alaptételekhez fűzött jegyzetei között olvashatjuk az alábbi megállapítást: „Földművelő országokban p. o. a gabonának drágasága, föltéve, hogy állandó, előnyösebb a köznépnek, mint az alacsony ár. A kézi munkás napszáma természetesen a gabona ára szerint állapodik meg ...”⁴⁵ Turgot nagy figyelmet szentel ennek a kérdésnek és megpróbálja pontosan meghatározni a minimum összeget. Szerinte a munkáltató számos munkáskéz között válogathat, és értelemszerűen mindig előnyösebb számára a legkevesebb bért igénylők alkalmazása. A bőséges munkaerő kínálatból adódó „verseny az egyszerű kétkezi munkások bérét annyira csökkenti, amennyi létfenntartásukhoz szükséges,”⁴⁶ Quesnay nyomdokain így jutott el Turgot ama tétel kimondásához, amely a politikai gazdaságtan tankönyvekben „vasbér törvény” néven ismert.

1766-ban jelent meg a *Réflexion sur la formation et la distribution des richesses* (Észrevételek a javak képződéséről és eloszlásáról), amelyet egyesek a fiziokrata iskola egyik legjelentősebb termékeként, mások pedig csupán Quesnay tanainak bővebb és világosabb kifejtéseként tartanak számon.⁴⁷ A „Réflexion” oktatásra íródott mű, amely 100 paragrafusból áll, és mindegyiknek a címe egyúttal a tartalom kivonata is. A mű öt kérdéskört fog át: 1. a gazdasági élet eredete a munkamegosztásban rejlik és történelmileg a földműves, azaz a bérlő tevékenységén nyugszik; 2. a pénzelmélet; 3. a tőkeképződés, a tőke felhasználás, azaz a termelés; 4. a kamatról írott fejtegetés; 5. az adóztatás.⁴⁸ Az 1770. október 30. és december 7. között íródott nevezetes Hét levél egy olyan politikus portréját vázolja fel, aki mindenre elszánta magát a gabonakereskedés szabadságának védelmében. Az éhínség ugyanis ebben az évben Limoges tartományt sem kerülte el, ezért Terray pénzügyi államminiszter – a parlamentek nyomásának engedve – el akarta törölni az 1763/64. évi királyi rendelet értelmében biztosított szabad gabonakereskedelmet, ám előtte kikérte az intendánsok véleményét a gabonaelosztás központi szabályozásáról. Ennek kapcsán született az említett hét levél, amelynek „feladója” egyrészt megcáfolja Terray azon állítását, miszerint a gabonakereskedelem szabadsága kedvező a földbirtokosokra, közömbös a bérlőkre és kifejezetten káros a fogyasztókra nézve, végtére ami hasznos a földbirtokosnak, az tulajdonképpen a társadalom egészének is hasznos, mivel a föld által évente újratermelt javak a társadalom egészének létalapját jelentik. Ha tehát a birtokos nagyobb jövedelemre tesz szert, úgy minden osztály, sőt maga az állam is profitál ebből – mutat rá Turgot. Másrészt a kereskedelem szabadsága következtében a gabona ára nem fog drágulni, viszont egyenletesebb lesz, és épp ez az, ami a földbirtokosnak hasznot hoz, mert a jelen helyzet fonákságának végső oka az, hogy a gabonának az egyik évben nincs ára, a másik évben meg nincs gabona.

Ha tehát a kereskedelem teljesen szabad, akkor az ár a mindenkori világpiaci árhoz igazodik, amely világpiaci ár a jelenlegi éhínség idején értelemszerűen jóval alacsonyabb a franciaországi árnál. A november 27-én Angoulême-ben keltezett hatodik levél külön szól arról, hogy a gabona árának emelkedése a bérlőnek sem közömbös. Igaz ugyan, hogy a legközelebbi haszonbérleti szerződésben emelkedő jövedelmével a régi bért ki kell egészítenie, de a jelen szerződés lejártáig szép profitra tehet szert, ami új befektetés esetén további jövedelem forrása lehet.⁴⁹ Turgot természetesen minden alkalmat megragadott a kereskedelem szabadságának védelmére. Terray abbé – új pénzforrásokat keresvén – a külföldről behozott vasérc ellenében szándékozott védvámot bevezetni. Limoges intendánsa az ügy kapcsán kifejtette: személy szerint tiltakozik mindennemű vám ellen, mert ez a rosszul felfogott pillanatnyi magánérdek iskolapéldája, hisz be kell látni, hogy amit az illető nyer mint eladó, azt elveszíti mint vevő, és végső soron az állam bukik az egész üzleten.⁵⁰

Turgot limoges-i tevékenységét mérlegelve számba kell venni, hogy sokat tett a *taille* mérséklése és racionalizálása érdekében, eltörölte a robotot, megszüntette a katonai előfogatok adásának kötelmét, és mint felvilágosult hivatalnok kérte a plébánosokat, a lehető legrészletesebben tájékoztassák őt a nép mindennapi bajairól. Politikusi képességeit ugyancsak próbára tette az 1770-es „szűk” esztendő, hisz a már említett gabonahiány az éhínség és a parasztlázadás rémével fenyegetett. A központi kormányzattól segínyt szerzett, adakozásra szólított, közmunkákkal próbálta biztosítani a munkanélküliek megélhetését, az elesetteket segélyben részesítette, a kereskedőket pedig különféle szubvenciókkal sarkallta gabonabehozatalra. Az ember végtelen tökéletesedési képességébe vetett hitét mutatja, hogy beosztottjainak mintegy „kötelező olvasmányul” kiadta Le Trosne *La liberté du commerce des grains toujours utile et jamais nuisible* (A gabonakereskedelem szabadságának mindenkor hasznos és sohasem káros mivoltáról) című művét abból a célból, hogy azt elolvassá adják tovább a plébánosoknak, a földbirtokosoknak, egy szóval mindazoknak, akik közvetlen kapcsolatban állnak a néppel.⁵¹ Intendatúrájának tizenharmadik évében a trónra lépő XVI. Lajos akaratából néhány hétig (1774. július 20. és augusztus 24. között) a tengerészeti ügyek élén állott, majd pénzügyi államminiszterré nevezte ki az ifjú uralkodó.⁵² Gazdasági programjának lényegét a bankcsőd és az adóemelések elkerülésében, valamint az újabb kölcsönfelvételek befagyasztásában jelölte meg az uralkodóhoz írott 1774. augusztus 24-i levelében.⁵³ Első dolga az volt, hogy a szeptember 13-i államtanácsi végzésben – az 1763. május 25-i törvény szellemében – visszaállította a gabonakereskedelem szabadságát. Ennek értelmében megtiltották, hogy a kereskedőket bármilyen ürüggyel zaklassák, mindenfajta személyi korlátozást feloldottak, teljessé tették a belkereskedelem szabadságát, megszüntették a királyi kincstár számlájára történő gabonavételt, noha az uralkodó – a paternalista tradíciót követve – továbbra is fenntartotta magának a jogot, hogy inség esetén nélkülöző alattvalóit segítségben részesítse. A IV. cikk kimondja, hogy „őfelsége serkenteni óhajtván az idegen gabona behozatalát államaiba, megengedi az összes alattvalóinak és az idegeneknek, akik a királyságba gabonát hoznak be, úgy és ott felhasználni, ahogy és ahol jónak látják; sőt még azt is megengedi, hogy vámfizetés nélkül kivigyék az országból, ha igazolják, hogy a kivitt gabona ugyanaz, mint amit behoztak.”⁵⁴ A törvény tehát min-

den gátat lebont a gabonabehozatal előtt, hiszen a fiziokrata felfogás szerint a szabadkereskedelem, a verseny a spekuláció és a monopóliumok legjobb ellenszere. 1775 tavaszára – a király nevében – a királyság egész területén betiltották a helyi illetékek szedését a gabona, a kenyér és a liszt után; igaz, a hűbéri illetékek egy része továbbra is fennmaradt részben azért, mert a megváltásra nem volt elegendő pénz, részben pedig mert a privilegizáltak keményen ellenálltak, bár Turgot-nak sikerült keresztülvinnie, hogy az elkövetkező félévben mindenkinek igazolnia kelljen az illetékre vonatkozó jogát.⁵⁵

1774-ben azonban rossz volt a termés, így 1775 tavaszán elindult felfelé a gabona ára. Így aztán hiába adtak különféle kedvezményeket a külföldi gabonát importáló kereskedőknek, a zavargások egyre erősödtek, holott a pénzügyi államminiszter szerint a gabona ára nem is volt olyan magas. Turgot – nem alaptalanul – meg volt győződve arról, hogy valakiknek érdekében áll a drágaság mesterséges gerjesztése.⁵⁶ „Nem tudom elhinni – írja a champagne-i intendásnak 1775. április 7-én kelt levelében –, hogy a prémiumok nyilvános bejelentése felkeltené a kenyérhiánytól való félelmet a tartományban és arra készítetné a birtokosokat, hogy visszatartsák készleteiket. Éppen ellenkezőleg, a környező tartományok gabonájának Champagne-ba áramlását célzó jutalékok inkább a bőségtől való félelmet kelthetik fel a helybéli gabonatulajdonosokban; így a tartalékolástól elfordítva arra kényszerítené őket, hogy áruba bocsássák készleteiket. Ebből következően ... árcsökkenés jön létre, nem is igazán a kívülről jövő gabona, hanem inkább a tartomány saját készleteinek konkurenciája miatt.”⁵⁷ A nép azonban másként látta a helyzetét. Megtámadták a péküzleteket, feltörték a gabonaraktárakat, kirobbant az un. lisztháború (*la guerre des Farines*),⁵⁸ amely egyúttal egy másfél évtizedig tartó válság bevezető akkordja is volt. Bár XVI. Lajos már trónralépésekor világosan látta, hogy egy átfogó válságról van szó, valójában azonban nem állt módjában azt visszaszorítani. Kétségtelen, hogy az uralkodó sokat tett a szenvedések humanitárius enyhítéséért, ám a nehézségeket ez idő tájt nehezebben viselték az alattvalók, mivel az egykori borzalmas ínségek csupán emlékként éltek a köztudatban, hiszen közel fél évszázadig – ez csaknem két nemzedék – nem fenyegetett az éhhalál réme. Ez a válság persze korántsem öltött olyan katasztrofális formát, mint az 1694-es vagy netán az 1709-es; valójában nem is volt annyira hosszú és mély, mint a 17. századi (1640–1680), ám az 1770-es évek derekát követő tizenöt esztendő során a falvakat és a városokat egyaránt sújtotta a kereskedelem és a termelés megtorpanása, s ez sokak számára elviselhetetlennek tűnt. E mindennapokat átható depresszió és elégedetlenség az osztályellentétek kiéleződéséhez vezetett, és politikai következményei elsősorban az adóbevételeket és a gyenge lábakon álló királyi kincstárt illetően végzetesnek bizonyultak, ezért írja mind Robert Mandrou, mind Christian Jouhaud, hogy az 1775-1790-es évek krízise már a Forradalom története, pontosabban annak előjátéka. A XVI. Lajos uralkodása alatti válság tehát elsősorban mezőgazdasági válság volt: 1773 és 1789 között a zord időjárási viszonyok következményeként szinte állandóan rossz a termés, gyenge a hozam, sok helyütt viszont veszendőbe megy a gabona, és ez elbizonytalanítja a kistermelőket, izgatottá, gyanakvóvá teszi a bérlőket, akiknek életszínvonala korábban emelkedő tendenciát mutatott. Még súlyosabban és még közvetlenebbül érintette ez a napszámosokat egészen az 1790-es esztendőig. Ekkor ismét megteltek a

magtárak.⁵⁹ A nehézségeket tetézte, hogy elsősorban Dél-Franciaországban marhavész tizedelte az állatállományt, amely mind az élelmezés, mind pedig a mezőgazdaság igaerő szükségletét érzékenyen érintette. Turgot számos rendeletben magyarázta, hogy az orvosok megállapítása szerint a betegség ragályos, a fertőzött állat menthetetlenül elpusztul.⁶⁰ A járványt csak úgy lehet leküzdeni, ha a megbetegedett állatokat agyonverik, bőrüket, húsukat elföldelik, és – mindenekelőtt – az egészséges állatokat elkülönítik a beteg jószágoktól. A champagne-i intendánshoz írott 1775. március 14-i levél ékes bizonyítéka, hogy a felvilágosult miniszter mennyire bízott a tudományban az állatokat sújtó járvány ellenében. Ezért több példányt küldött „abból a gyűjteményből, amely Vicq d’Azir úr megfigyeléseit tartalmazza a szarvasmarhákát megtámadó betegségek gyógyítására ajánlott különböző módszerekről, valamint az istállók fertőtlenítésének módozatairól. Bár a bennfoglalt eljárások már külön-külön nyilvánosságra kerültek, jó, ha ismét tudatosítjuk azokat...” Mellékelt ezen kívül „két kivonatolt példányt Montigny úr, a Tudományos Akadémia tagjának művéből, mely az állatokat sújtó járvánnyal kapcsolatos minden okulásra való részletnek, valamint a fertőzés terjedésének megállítása érdekében különböző időkben kiadott utasításoknak a gyűjteménye. Jó okom van azt hinni, hogy amennyiben a baj kezdetekor birtokában vagyunk mind-ezen ismereteknek, úgy sok időt és kiadást meg lehetett volna takarítani...”⁶¹ A párizsiak mindenesetre sajátosan alkalmazkodtak e felemás létbizonytalansághoz; lázadoztak, divatba hozták az „à la révolte” sapkákat, és a gabonahiány apropóján ilyesféle gúnydalokat énekeltek, a nemrég még magasztalt Turgot rovására:

*Frankhonban, vajh, ki drágítja a gabonát?
 Netán Maupeou,⁶² a hön utált?
 Esetleg ez Terray⁶³ műve?
 Talán az egyház vagy a finánc bűne?
 Csupán bosszú, Jezsuita?
 Avagy az angol játszadozna?
 Nem biz ‘a, ez nem pontos szó,
 Ám én titkon megsúghatom:
 Nem más az, mint maga Turgot!*

A pénzügyi államminiszter azonban – ekkor még élvezvén uralkodójának teljes bizalmát – végeredményben megerősödve került ki ebből a konfliktusból, jöllehet megrögzött, már-már mániákus takarékosági elképzeléseivel, amelyek a királyi udvar kiadásainak a megnyirbálását is tartalmazták, rengeteg ellenséget szerzett magának az udvari körökben, sőt még a békés természetű, ám hagyománytisztelő XVI. Lajost is sikerült egy pillanatra felbőszítenie, mivel – pusztán anyagi megfontolásokból kiindulva – azt javasolta a királynak, hogy Reims helyett tartsák a koronázást Párizsban, mivel a ceremóniát ezáltal jóval olcsóbban lehetne „megúszni”.⁶⁴

Turgot – napi tizenhat órát dolgozva – töretlenül folytatta kemény és következetes gazdaságpolitikáját. Ennek érdekében minél pontosabbá és áttekinthetőbbé akarta tenni az adminisztrációt. Így már 1774 novemberében felhívta az intendánsok figyelmét arra, hogy ha a pénzügyi államminiszterrel le-

veleznek, egy-egy levélben csak egyfajta kérdéskörrel foglalkozzanak. „Címkezzék fel továbbá a levelet a benne tárgyalt dolgoknak megfelelően, úgymint *taille*, huszad, fejadó, gabona, közmunka, manufaktúra, renkvívi adók stb.” Kéri továbbá azt is, hogy csak a levél bal oldalára írjanak, hisz a fennmaradó részt saját maga használná fel. A válaszadáskor „így minden ponthoz idézve lesz az okot szolgáltató levél megfelelő részlete.”⁶⁵ Kínos aprólékossága komoly modernizációs törekvésekkel párosult, s ezek kivitelezésekor adott esetben még a fiziokraták hirdette abszolút gazdasági szabadságról vallott nézeteit is elvetette. Minden különösebb lelkiismeretfurdalás nélkül államosította például a személyszállítást, sőt 1775 decemberében a folyami közlekedési vállalatokat is „királyivá” tette.⁶⁶

„Takarékoskodni” – ez volt az a bűvös szó, amelytől Turgot a deficit visszaszorítását remélte.⁶⁷ E vonatkozásban hasznos összevetni Terray abbé 1774-es és Turgot 1775-ös költségvetését, melyet a függelékben közreadunk. A két költségvetés néhány mondatos összevetésekor azonban szükséges néhány dolgot előrebecsíteni. Így mindenekelőtt azt, hogy 1769 végére a költségvetési deficit meghaladta a 60 millió livre-t, s a következő két év bevételeit tulajdonképpen már előre elköltötték.⁶⁸ XV. Lajos ekkor határozott cselekvésre szánta el magát. Kancellárja, Maupeou száműzte a parlamenteket, Terray pedig kidolgozott egy adóreform programot.⁶⁹ Csakhogy a trónra lépő új uralkodó, XVI. Lajos, a már említett okok miatt menesztette a kancellárt, így Terray költségvetési egyensúlykísérlete ugyan nem sikerült, de Turgot lényegében egy hitelképes államháztartást vehetett át.⁷⁰ Mindkét pénzügyi államminiszter értelemszerűen igyekezett csökkenteni az állam, illetve a királyi udvar kiadásait, amelyek kétségtelenül magasak voltak. Terray abbénál ez 1774-ben 32 millió livre kiadást jelentett, és ez nem tartalmazta a királyi hercegek apanázsát. Ezen lényegében Turgot sem tudott változtatni, hisz 1775-ben a királyi ház költsége 34 470 910 livre volt, mint ahogy a hiány is közel azonos: Terray abbénál 40 218 443, Turgot-nál 37.157.526 livre. Jóllehet a szakirodalom általában a királyi udvartartás nagyságát domborítja ki, mindkét költségvetésben 60 milliót tételeznek ki a rendkívüli háborús kiadások, ami egyrészt közel duplája a királyi udvartartásnak, másrészt ékes példája annak, hogy a franciáknak valóban sokba került a marinizmus és „Amerika”.

Turgot költségvetési táblázata jóval részletesebb, több tételt tartalmaz, és világosan mutatja, hogy a kiadási oldalt az örökjáradékok és az életjáradékok együtt több mint 90 milliós tétele igencsak megterheli. A bevételi oldalon viszont látható, hogy Turgot a „*Ferme générale*”-t, a főadóbérletet veszi célba, és Terray-hez viszonyítva megduplázza ezt a bevételi forrást, azaz 73 000 000-ról 152 000 000-ra növeli a tétel nagyságát. A főadóbérletből befolyó megfogható összeg ugyanakkor csak egy része annak, amit az adóbérletők ténylegesen behajtanak, sőt a francia kincstár a tisztviselőit úgy fizeti, hogy a befolyt összeg egy része eleve az övék, tehát e summa meg sem jelenik a költségvetésben. Turgot nem véletlenül próbálta rögzíteni ezt a részt, de ki az a kincstárnok, aki ezt örömmel venné? A pénzügyi államminiszter – tisztában lévén e bérleti szisztéma fogyatékoságaival – komoly erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy a kincstári tisztviselő saját terhére valósítsa meg az adóbehajtást, ezért nem küldhet ki többé államilag fizetett adóbeszedőt (*collecteur*), azaz saját maga kell, hogy a tisztviselőiről gondoskodjék. Turgot ezzel

részben a visszaélések körét akarta szűkíteni, részben pedig azt akarta elérni, hogy az adózó előtt is világos legyen, mit fizet. Lehetőségei e téren azonban eléggé korlátozottak voltak, mivel a szóban forgó adóbérleti szerződések tekintélyes részét még elődje kötötte meg – hat éves lejáratra, így kénytelen volt tudomásul venni azt, hogy az adóbérlek tovább nyereszkeskednek az adófizetők jelentős részének rovására. Tovább nehezítette helyzetét, hogy a költségvetést különféle kárpótlások terheltek, az állatállományt sújtó járvány miatt támogatnia kellett a Dél-Franciaországba irányuló állatkereskedelmet, a gabonát importáló kereskedő 4 mázsánként 1 livre jutalékban részesült, és természetesen – az éhínség elkerülése végett – állami eszközökkel dotálnia kellett a gabona árát.⁷¹ Az adózási kérdések oly sok érdeket sértő reformkísérletén kívül az 1775-ös esztendő egyik legjelentősebb pénzügyi intézkedése a Leszámítoló pénztár (*Caisse d'escompte*) létrehozása volt, amelynek szabályzata oly aprólékos és minden részletében kidolgozottnak bizonyult, hogy a Banque de France majdani alapítói is e dokumentumot tekintették mérvadónak.⁷²

1776 elejére Turgot már igen nehéz helyzetbe került. Reformjai számos ellenséget szereztek neki, ám bukását közvetlenül az a tervezet okozta, amelyet január 6-án tett le XVI. Lajos asztalára. A robot, a céhek és a nemesi adómentesség kérdéskörét elemző pénzügyi államminiszter e memorandumában megállapítja: a nemzetgazdaság felemelésének elengedhetetlen feltétele ezek eltörlése. Mindez természetesen nem pillanatnyi elhatározás, hanem alapos helyzetelemzés eredményeként fogalmazódott meg, hiszen a champagne-i intendáns Turgot-hoz írott 1775. április 9-i levele bizonyoság arra, hogy a pénzügyi államminisztert már hosszú ideje foglalkoztatta a robot eltörlésének gondolata, és e vonatkozásban intendánsai véleményét is kikérte.⁷³

Az emlékiratban első helyen az országutak építésénél igénybe vett robot megszüntetését javasolja, mivel ez értelmetlen teherként nehezedik a földművesre, adott esetben pedig káros a nemzetgazdaságra nézve, kiváltképp ha dologidőben vonják ki a mezőgazdasági munkából az embereket. Úgy tűnik, e téren Turgot maradéktalanul osztja a champagne-i intendáns véleményét, aki szerint „hátrányok származnak abból is, hogy a lakosokat a legértékesebb időszakokban vonják el munkájuktól. ... A földműves a földjeinek gondozására, a munkás a családjá fenntartásának biztosítására legalkalmasabb időt veszíti el.”⁷⁴ Az útépítés egyébiránt némi szakmai jártasságot is igényel, az utak minősége pedig azért is rossz, mert csak évente két alkalommal lehet a robot eszközével élni, ez viszont még a meglévő országutak karbantartásához sem elegendő. Következésképp szakképzett munkaerő bevonásával kell korszerű úthálózatot kialakítani, az anyagi feltételek biztosítására pedig egy olyan utadó lesz hivatott, amelyet minden földbirtokos, tehát a klérus is fizetni fog; végtére a jobb közlekedés korántsem közömbös a föld terményeinek értékesítése, azaz a földbirtokos haszna szempontjából.⁷⁵ A céhek eltörlése mellett a nemesség megadóztatásának gondolata okozta a legnagyobb felzúdulást. Jóllehet Turgot egyelőre nem szándékozott hozzányúlni a nemesség és a papság adómentességét biztosító privilégiumokhoz, rámutatott: a természetjog, a humanitás és a nemzet érdekei e kiváltságok eltörlését és a közteherviselés gyakorlásának megvalósítását igénylik. Az új adókra ellenben már nem terjesztette ki az adómentesség kiváltságát, a huszadot (*vingtième*) pedig a nemesekre is kivetette. A reformokat kezdettől fogva félelemmel vegyes gyanakvással

szemléltető érdekszövetségek, a hivatalnokok, az adóbérlők, az arisztokraták és a klérus ekkor – élükön a királynéval, Marie Antoinette-tel – frontális támadást indítottak ellene, amelynek eredményeként 1776. május 12-én XVI. Lajos menesztette Turgot-t.⁷⁶

Viszonylag gyors bukásának számos oka volt. Ezek közül kétségtelenül az egyik legfontosabb az, hogy XVI. Lajos nem tudta megtörni a Turgot sugallta rendeletek becikkelyezését sorra megtagadó parlamentek ellenállását. A pénzügyi államminiszter politikai pályafutása így aztán két visszavonhatatlan igazságot derített fel, amelyek a távlatokat tekintve végzetesnek bizonyultak a monarchiára nézve: egy átfogó reform szükségességét, valamint a királyság abbéli tehetetlenségét, hogy azt keresztülvigye.⁷⁷ A kudarcban ezen kívül nagy szerepe volt az intrikáknak, az intézkedések félsikereinek és nem utolsósorban Turgot személyiségének, aki a sztoikus és a humanista ember ókori méltósággal megáldott keverékét képviselte. Iskolázottságából adódóan – Saint-Sulpice, Sorbonne – mindenkori véleménye kinyilatkoztatás, ítélet, szinte dogma volt. Egyéniségének sajátos ellentmondása, hogy bár elveinek kritikáját nem állhatta, tisztában volt a tolerancia jelentőségével. A toleranciáról írott leveleiben (*Lettres sur la tolérance*) arról elmélkedik, hogy a fanatizmus óriási veszély a társadalomra nézve. Konkrét példaként a 16. századi vallási intoleranciát elemzi, amely polgárháborúhoz és ezrek lemészárlásához vezetett, ezért „az állam egyetlen vallással sem tehet kivételt” – írja 1753 végén.⁷⁸ Szónoki adottságok híján elveinek nem tudta megnyerni a közömbösöket, és nem tudta meggyőzni az ellenfeleit sem, akiket tulajdonképpen lenézett. Ezért mondták róla, hogy míg elődje, Terray abbé a rossz intézkedéseket jól, addig Turgot az alapjaiban szakmailag indokolt, megalapozott döntéseket rosszul hajtotta és hajtatta végre. Visszahúzó, zárkózott, magát csak szűk baráti körben jól érző „agglegény” volt, kinek félénksége, félszége még XVI. Lajosnak is feltűnt.⁷⁹ Noha a fejlődés, a közösség érdekében cselekedett, a közösségi akaratot és a pórnépet arisztokratikus göggel megvetette. Politikájának mozgatórugója a köz érdeke volt, de álmában sem gondolt a köz uralmának lehetőségére. Nemcsak XVI. Lajossal kapcsolatban voltak illúziói, hanem az Ancien Régime társadalmával szemben is, mivel úgy vélte: az egyéni érdekek és az előítéletek figyelembevétele nélkül is lehet kormányozni. Jóllehet a fiziokraták tanai alapjaiban meghatározták gondolkodásának kereteit, ám a mezőgazdaság mellett nem elhanyagolható szerepet szánt a kereskedelemnek és az iparnak.⁸⁰ Gazdasági téren a szabadság feltétlen híve volt, így Adam Smith-szel gondolataikat kölcsönösen kicserélve tulajdonképpen egymással „karöltve” írták le a modern kapitalista gazdaság működésének alapelveit; igaz, Turgot műve (*Réflexions sur la formation et la distribution des richesses* – Észrevételek a javak képződéséről és elosztásáról) közel egy évtizeddel korábban látott napvilágot Adam Smith fő művénél.⁸¹

Turgot balsikerének egyik oka persze Franciaország fejlettségi szintjében, pontosabban az elképzeléseivel szembesített fejletlenségében keresendő, sőt a kényszerű távozásban nemcsak a fentebb említett dilemmák, a reakciós udvari körök (Artois grófja, Marie Antoinette) és mások játszottak fontos szerepet, hanem a gazdasági liberalizmus nem várt következményei is. A gazdasági liberalizáció és ennek társadalmi horizontja ugyanis egyáltalán nem nyugtatta meg a kenyér árának növekedése által létében veszélyeztetett szegénysé-

get, így azután azt a politikust, akit a filozófusok oly nagyra tartottak, éhséglázadások söpörték el. A szegények követelte központi árszabályozás természetesen egyáltalán nem kedvezett a szabad gazdaság perspektívájának, hisz az 1780-as évektől – kiváltképp a gabona dorgában – az állami dominancia primátusát képviselő Neckeré lesz a vezető szerep.

Turgot egyik legőszintébb híve, Condorcet így értékeli e gazdaságírányítás politikai következményeit: „A szabad kereskedelmet korlátozó törvények hozzászoktatják a népet ahhoz, hogy a kormányzat látja el őket gabonával, ami egyrészt tönkreteszi a mezőgazdaságot, másrészt az állammal szembeni kritikátlan engedelmségre szoktat.” Condorcet mindenestre az egyetlen volt a „filozófusok” közül, aki élete végéig töretlenül hitt a Turgot megtestesítette ideákban, melyek szerint a szabadverseny gazdasága állandóan növekvő termelékenységével az emberi nem tökéletesedésének kulcsa. Turgot menesztése felett érzett csalódásában ezért vetette papírra 1776-ban Voltaire-hez írott levelében az alábbi szavakat: „rövid álmunk volt, de szép. ...” Két évvel a néhai pénzügyi államminiszter halála után, 1783-ban Condorcet megírta Turgot első életrajzát – a *laissez faire* liberalizmus védelmében.⁸²

Függelék

Terray rendeletére az 1774-es évre készített táblázat⁸³

Bevételek

Az alábbi összegekkel kell számolnunk

Főadóbérlet (a pénzverésből származó új bevételekkel és a különböző jövedéki bevételekkel együtt)	73 000 000
Postabérletből származó	5 189 234
Rendes pénzügyi bevétel	86 239 540
Együtt kezelt illetékekből származó bevétel	3 224 450
Várható (törvény szerint járó) illetékbevétel	2 651 500
Jelzálogból származó bevétel (Bretagne-nyal együtt)	1 828 000
Flandria tengerparti részének illetékei	200 000
Sceaux és Poissy bérlete	456 250
Rendkívüli segélyekből	1 079 600
Egyéni adóbérlet és jövedékek	250 000
Párizs lakosainak fejadója	810 000
Párizs lakosainak huszadadója	3 003 000
A királyi hercegek huszadadója	144 760
A királyi udvarban lakók fejadója	600 000

A rendi gyűléssel rendelkező tartományokból származó bevételek

Languedoc	1 894 366
Bretagne	3 587 963
Burgundia	211 238
Provence	680 226
Határos területek	582 291
Bresse, Bugey és Gex	383 088
Roussillon és Foix vidék	290 362
Béarn és Navarra	88 090
Orániai hercegség, piacok, községek	<u>41 800</u>
	7 759 921

Határmenti területek papsága	630 112
Máltai lovagrend	149 500
Kölcsonök törlesztése utáni tizedrész	2 000 000
Királyi erdőkből származó bevételek	3 535 187
Új aranymárka	350 000
Tisztségek felértékelése	1 300 000
Feudális és földesúri illetékek	2 500 000

Tiszta összeg **196 901 557 livre**

Megjegyzés: A részletesebb számításból – melynek ez csak az összefoglalása – kitűnik, hogy a teljes bevétel 1774-ben 356 376 763 livre volt, és hogy az ahhoz csatolt külön pénzügyi könyvek szerint a levonások 156 475 206 livre-et tettek ki; így a tiszta bevétel 196 901 557 livre maradt.

Kiadások

*A különböző tételéken
végrehajtott, a tárgyév
tényleges számításai
által igazolt emelések*

3 400 000	Rendkívüli háborús kiadások	60 000 000
	Tüzérség és hadmérnökség	10 000 000
3 000 000	Tengerészet és gyarmatok	30 000 000
2 500 000	Külügyek	8 000 000
	Királyi katonai kabinet	8 000 000
	Községi rendfenntartás	680 000
	Szegényházak	1 200 000
	Közutak, gátak, tengerpart megerősítése, pótadórovás	7 740 000
	Svájciak	800 000
	Utalványok kifizetése	3 000 000
	A legutóbbi utalványok kamatai	3 300 000

	Királyi udvartartás (a provence-ival és az artois-ival együtt)	32 000 000
	Hátralékkifizető pénztár (a bretagne-i Indiai Társaság utáni államadóssággal és a megszüntett tisztségek árának kamataival együtt)	18 000 000
	Részvények és az Indiai Társaság költségei	5 500 000
	A pénzügy szokásos kiadásai (a hercegi kabinet felállításának költségeivel együtt)	14 000 000
	Előre nem látható kiadások (utánpótlással együtt)	8 000 000
3 500 000	Kegydíjak	6 500 000
	Kamatok és adósságtörlesztés (eljárési költségek)	8 000 000
	Összesen	
12 400 000		224 720 000 (livre)

Összefoglalás (livre-ben)

Kiadások	224 720 000
Bevételek	196 901 557
Hiány	<u>27 818 443</u>
A kiadások emelkedése a valós számítások szerint	<u>12 400 000</u>
Valódi hiány	40 218 443

Turgot rendeletére az 1775-ös évre készített táblázat⁸⁴

Bevételek

1. Főadóbérlet	152 000 000
2. Jutalék	1 800 000
3. A főadóbérlők által fizetett első és második huszad	341 396
4. A főadóbérlők személyes fejadója	144 000
5. Az aranymárka utáni jövedék	50 000
6. A bérleti engedélyek kamatai	162 000
7. Szokásos pénzügyi bevétel	140 152 590
8. Postabérlet	7 700 000
9. Sceaux és Poissy bérlete	600 000
10. Külön kezelt jövedékek bérlete	4 500 000
11. A városi és kórházi segélyek bérlete	1 079 600
12. A Port-Louis adósságainak bérlete	32 000
13. Együtt kezelt illetékekből származó bevétel	8 100 000
14. Flandria tengerparti részének illetékei	650 000
15. Jelzálogból származó bevétel	7 433 302
16. Uradalmi birtokokból származó bevétel	4 000 000
17. Különféle együtt kezelt birtokok bérlete	104 000
18. Aranymárka	1 400 000
19. Orániai hercegség	19 800
20. Párizsi adók	5 919 176
21. A királyi udvarban lakók fejadója	700 000
22. Huszadbérlet	144 740
23. Királyi erdők Franciaországban és Lotharingiában egyaránt	5 399 972
24. Poitou-i közösségi bevételek	22 000
25. A klérus önkéntes adománya	3 000 000
26. Jogi ügyekből származó bevételek	4 000 000
27. Kölcsönök törlesztése utáni tizedrész	2 620 000
28. Különböző kincstárnokok által lefoglalt tizedrész és egyéb jövedelmek	1 163 746
29. Máltai lovagrend	149 600

Önálló rendi gyűléssel rendelkező tartományok

30. Languedoc	8 827 886
31. Bretagne	7 254 399
32. Burgundia	3 061 604
33. Provence	1 996 425
34. Provence-szal határos területek	927 124
35. Bresse, Bugey, Gex	846 635
36. Roussillon és Foix vidéke	506 782
37. Béarn	349 372
Navarra	57 646
Régi navarrai birtokok	<u>71 842</u>
Ö sszesen	377 287 637

Kiadások

	<i>LIVRE</i>
1. Királyi polgári kabinet	34 470 910
2. Rendkívüli háborús kiadások	63 400 000
3. Rendes háborús kiadások	10 020 516
4. Királyi katonai kabinet	8 023 000
5. Tüzérség és hadmérnökség	10 200 000
6. Csendőrség	2 626 325
7. A királyi kincstárból fizetett katonai kegydíjak	4 512 993
8. Külügyek és svájciak	11 800 130
9. Tengerészet és gyarmatok	33 191 955
10. Közutak	5 486 000
11. Örökjáradékok	47 442 779
12. Életjáradékok	45 922 994
13. A királyi vagyon terhei, kártérítések, alamizsnák, javadalmazások, jutalékok	12 343 339
14. A királyi erdők terhei Franciaországban és Lotharingában egyaránt	1 992 466
15. Előlegek kamatai, hivatali illetmények és más kamatok	26 906 729
16. A pénzügyek és a közigazgatás a királyt érintő terhei	15 850 408
17. Adósságtörlesztés és kártérítések	7 283 300
18. Az igazságszolgáltatás tisztviselőinek javadalmazása, kegydíjai és jutalmak	12 204 978
19. Egyéni kegydíjak és javadalmazás	2 147 587
20. A Tanács tagjainak javadalmazása	4 499 462
21. Királyi hercegek kegydíjai	751 000
22. Holtkézi kiadások	613 470
23. Várbörtönök foglyai	170 420
24. Különféle kiadások	11 351 321
25. Előre nem látható kiadások	6 000 000
26. Az esedékes adósság hátralékának fizetése	15 000 000
27. A különböző államtitkárságok által felvett összegek visszafizetése	<u>20 233 081</u>
Kiadások összege	414 445 163
Bevételek összege	<u>377 287 637</u>
A kiadások és a bevételek közötti különbség	37 157 526

Jegyzetek

1. „Őn azért született, hogy Franciaország megmentője, ... egy második Sully, egy második Colbert legyen...” – idézi egy névtelen parlamentter véleményét Évelyne Lever. Lásd: Lever, Évelyne: Louis XVI. Paris, Fayard, 1985. 144. (a továbbiakban: Lever) Vö.: Cameron, Rondo: A világ gazdaság rövid története. Bp., 1994. 188–191.; Goubert, Pierre – Roche, Daniel: Les Français et l'Ancien Régime. t. I. Paris, Armand Colin, 1984. 238–245. (a továbbiakban: Goubert – Roche) Vö.: Weulersse, Georges: La Physiocratie sous les ministères de Turgot et de Necker (1774–1781) Préface de Paul Mantoux, avant-propos de J. Conan, Paris, P.U.F. 1950. 15–16. (a továbbiakban: Weulersse)
2. Sully, Maximilien de Béthune, baron de Rosny, duc de, (1560–1641) IV. Henrik korának egyik meghatározó személyisége, aki az uralkodó 1597-es felkérésére rendezte a több mint 200 millió livre-nyi államadósságot, visszaszerezte az eltékozolt királyi javakat, racionalizálta az államigazgatást, modernizálta az adórendszert, nagyszabású útépitési programba kezdett, és mindenekfelett nagy hangsúlyt helyezett a mezőgazdaság és az állattenyésztés fejlesztésére.
3. Colbert, Jean-Baptiste (1619–1683) 1661-től halála évéig XIV. Lajos pénzügyi államminisztere, a merkantilizmus szellemi atyja. „Ő a nagy számvívó, a módszeres kereskedősegéd, aki mindenekelőtt saját érdekeit nézi...” (Chaunu, Pierre: A klasszikus Európa. Bp., 1971. 51.) Uralkodójának roppant költségeket felemésztő kül- és belpolitikája – a pénzügyi egyensúly fenntartása végett – az adók állandó emelésére kényszerítette. Lehetőségeihez képest állandó harcot folytatott a korrupció és az udvar túlköltekezése ellen. Racionalizálta az adórendszert, a törvény előtti egyenlőség szellemében új polgári és büntető törvénykönyvet szerkesztett, jelentősen csökkentette az állami hivatalnokok és a nyugdíjra jogosultak számát. A magas védvámokkal mindenekelőtt a nemzeti ipar fellendítésére törekedett, ugyanakkor az export felvirágoztatása céljából Marseilles-t és Dunquerque-et szabad kikötővé nyilvánította.
4. Duby, Georges – Mandrou, Robert: A francia civilizáció ezer éve. Bp., 1975. 359. (a továbbiakban: Duby – Mandrou)
5. Price, Roger: Franciaország története. Bp., 1994. 67. (a továbbiakban: Price)
6. Lavissee, Ernest: Histoire de France. t. IX. Paris, Hachette, 1926. 417–420. (a továbbiakban: Lavissee)
7. Idézi Balogh Arthur: Udvari élet a francia királyok alatt. Bp., 1908. 253–254.
8. Duby – Mandrou. 363–368.
9. Köpeczi Béla: A francia felvilágosodás. Bp., 1986. 156–157. (a továbbiakban: Köpeczi); Séé, Henri: Les idées politiques en France au XVIIIe siècle. Paris, 1920. 156. (a továbbiakban: Séé)
10. Victor Riqueti Mirabeau márki majd csak 1774–1776 között írja meg híres esszéit a despotizmusról (Essai sur le Despotisme). Lásd: Weulersse 15.
11. Mercier de la Rivière: L'ordre Naturel et essentiel des sociétés politiques. Kiadta Daire, Eugène: Physiocrates. Quesnay, Dupont de Nemours, Mercier de la Rivière, l'abbé Baudeau, Le Trosne, avec une introduction sur la doctrine des physiocrates, des commentaires et des notices historiques. Genève, Slatkine Reprints, 1971. 469. (a továbbiakban: Daire) vö.: Séé 171–172.; Gomel, Charles: Les causes financières de la Révolution française. Les ministères de Turgot et de Necker. Paris, Libraire Guillaumin et Ce 1892. 66–68. (a továbbiakban: Gomel)
12. Say, Léon: Turgot. Paris, Hachette, 1891. 39. (a továbbiakban: Say)
13. Daire 646–647.; Csató Katalin: A fogyasztási struktúra szerepe F. Quesnay újratermelési elméletében a gazdasági táblázatok alapján. Bp., 1982. 19.
14. Neymarck, Alfred: Turgot et ses doctrines t. I. Slatkin Reprint, Genève, 1967. 4. (a

továbbiakban: Neymarck) Condorcet szerint a *Turgot* név a normannok körében rendkívül népszerű *Thor* mitológiai istenalak nevét őrzi. Lásd: Say 11.

15. *Contrôleur général des Finances* (pénzügyi államminiszter). E hivatalt 1527-ben I. Ferenc egy rendelete vezeti be, midőn két revizort állít a megtakarítások és a rendkívüli bevételek főellenőréül. A tényleges pénzügyi főellenőri munka inkább 1547-ben kezdődik. Ekkortól két pénzügyi főellenőrt találunk; egyikőjük állandóan a királyi udvarral tart, a másik mindig Párizsban tartózkodik. Ők ellenőrzik a kincstári bevételeket és kiadásokat. 1554-ben, illetve 1556-ban csak egy főellenőr működött, viszont szélesebb jogkörrel lett felruházva. 1573-ban királyi rendelet törli el a főellenőrséget, azonban IV. Henrik 1596-ban visszaállítja azt. Ettől kezdve az intézmény megszakítás nélkül fennáll 1789-ig. 1629–1633 között négy ellenőr működik, különböző jogkörökkel. 1661-ben – részben a rendkívüli mértékben meggazdagodott Fouquet és a Colbert által segített XIV. Lajos közötti ellentét következményeként – eltörlik a legfelsőbb intendantúra (szó szerint: felügyelőség; gyakorlatilag pénzügyminiszterség) intézményét. 1665-ben Colbert lesz a *contrôleur général*; e tisztsége mellett, amely mindazonáltal elsődleges marad, az ő kezében összpontosul – *secrétaire d'État*-ként (államtitkár, gyakorlatilag miniszter) – a tengerészeti és a kereskedelmi ügyek irányítása is. Ettől kezdve, egészen a forradalomig a *contrôleur général* a francia királyi adminisztráció legfontosabb embere. Jelentősége és feladatköre messze túlnő a pusztá pénzügyi ellenőrzés tényén. Nemcsak a pénzügyeket, hanem tulajdonképpen az ország egész gazdaságát irányítja, és az államot érintő bármilyen természetű ügygel foglalkozhat; valójában tehát a szó mai értelmében miniszterelnöki posztot tölt be. A svájci származású Necker, éppen külföldi volta miatt, nem kap miniszteri rangot, címe *directeur général des Finances* (pénzügyi főigazgató) lesz. Lásd: Cabourdin, Guy-Vard, Georges: *Lexique historique de la France d'Ancien Régime*. Paris, Armand Colin, 1981. 84. A fent leírtak értelmében úgy ítéljük meg, hogy csak 1665 előtt lehet egyszerű pénzügyi főellenőri funkcióról beszélni, mivel ekkor még valóban csak a kincstár ellenőrzése volt a funkciót betöltő személy feladata. 1665 után – a tisztség fontosságának és jogkörének megnövekedése jóvoltából – helytállóbbnak tűnik a pénzügyi államminiszter elnevezés.
16. Neymarck t. II. 59–66.; Sorel, Albert: *Európa és a francia forradalom*. Bp., 1888. 266–267. (a továbbiakban: Sorel); Weulersse. 73–74.
17. *Oeuvres Turgot*, nouvelle édition classée par ordre de matières, avec les notes de M. Dupont de Nemours, augmentée de lettres inédites, des questions sur le commerce et d'observations et de notes nouvelles par MM. Eugène Daire et Hippolyte Dussard et précédée d'une notice sur la vie et les ouvrages de Turgot, par M. Eugène Daire. Paris, Guillaumin, 1844. t. II. (a továbbiakban: *Oeuvres de Turgot*? 598.; Say. 20–21. Condorcet Az emberi értelem fejlődésének történelmi tablója c. művében írja: „Művem és vállalkozásom célja az, hogy a tények és az értelem erejével bebizonyítsam: a természet nem szabott határt az emberi képességek tökéletesedése elé, hogy az ember tökéletesedési képessége valóban végtelen; hogy eme tökéletesedés előrehaladása független azok akaratától, akik meg kívánnák állítani, hogy az emberi tökéletesedésnek nincs más korlátja, mint a földgolyó fizikai fennállása.” Lásd: Ludassy Mária: *Az ész államáig és tovább ...* Bp., 1979. 41.
18. Neymarck t. I. 19.
19. Gournay, Jean-Claude Marie Vincent (1712–1759) kereskedő család sarja, aki bármennyire is közelállt Quesnay iskolájához, nem sorolható igazán a fiziokraták közé. Tanácsosi címet vásárolt magának, majd 1751-től kereskedelmi felügyelő. A gyakorlat embere, kinek Turgot-ra gyakorolt hatását mutatja, hogy a leendő pénzügyi államminiszter egészen más osztálykategóriákat használ majd, mint Quesnay. Gournay nemcsak a földművelést, hanem az ipart és a kereskedelmet is produktív tevékenységnek ismerte el. Nem értett egyet tehát Quesnay-nak a „tisztá termékről”, a földművelés „termelékenységéről” és az ipar „terméketlenségéről” szóló fiziokrata felfogásával. Az ipar, a kereskedelem szabadságát az ipar és a kereskedelem, nem pedig a mezőgazdaság érdekeiből kiindulva védelmezte. Nézetait elsősorban *Turgot: Éloge*

de Gournay című dolgozata alapján rekonstruálhatjuk. Állítólag – a René Loius d'Argenson-féle „ne sok irányítás” (*pas trop gouverner*) elvet hangoztatva első közzött ő tanácsolta XV. Lajosnak: *laissez faire, laissez aller*. Lásd: Capefigue, Maurice: Louis XV. et la société du XVIIIe siècle. t. II. Paris, Langlois et Leclercq, 1842. 301–302.; Say. 60–61. vö.: Volgin, V. P. A társadalmi eszme fejlődése Franciaországban a XVIII. században. Bp., 1967. 87–88.

20. Tucker, Josiah (1712–1799) angol közgazdász, a szabadkereskedelem híve; ennek szellemében mutatta ki a Turgot által franciára fordított tanulmányában (*Questions de commerce* – A kereskedelem kérdései), hogy mindenekelőtt brit érdek az észak-amerikai gyarmatok emancipálása. Lásd: Neymarck t. I. 31.
21. Neymarck t. I. 23–58.
22. Neymarck t. I. 42–44.
23. Gyergyai Albert (szerk.): A francia felvilágosodás. Válogatás Diderot és az enciklopedisták műveiből. Bp., 1954. 288. (a továbbiakban: Gyergyai)
24. Gyergyai. 289
25. Gyergyai. 290
26. Gyergyai. 292.
27. Oeuvres de Turgot t. I. 250–251.
28. Oeuvres de Turgot t. I. 268.; Mátyás Antal: A polgári közgazdaságtan története a marxizmus megjelenése előtt. Bp., 1973. 28.
29. A francia terminológiában *ez droit des aides* néven szerepel, ami annyit tesz, hogy az önálló rendi gyűléssel rendelkező tartományok (lásd pl. Bretagne) egy összegben fizették adóikat, míg a közvetlen királyi függésben lévők (*Pays d'irection*) a Királyi Tanács által megállapított módon (pl. Champagne).
30. 1664-ben Colbert hozta létre az öt nagybirtok vámunióját, amely közel akkora területet fedett le, mint Anglia! Lásd: Braudel, Fernand: Civilisation matérielle, économie et capitalisme X^e–XVIIIe siècle t. III. Le Temps du monde. Paris, Armand Colin, 246–248. (a továbbiakban: Braudel)
31. Oeuvres de Turgot t. II. 333–334.
32. Az egyházi tized a francia terminológiában *dème* néven ismert; a *dixième* magyarul valaminek a tized részét jelenti, így nevezték azt az 1749 előtt létező jövedelemadót, amelyet Machault d'Arnouville pénzügyi államminiszter szüntettet meg s helyette vezette be a *vingtième*-t. Ez utóbbiról részletesebben lásd Turgot levelezésénél a 7. számú jegyzetet ebben a számban.
33. A fejadót 1701-ben vezették be. Eredetileg minden franciára érvényes lett volna. Az adóalanyokat 22 osztályba sorolták. Az egyház 1710-ben 24 millióért megváltotta magát, a nemesek meg egyszerűen kibújtak a teljesítése alól. Végül a század második felében már a fejadó egyedül a közrendűt terhelte – mintegy kiegészítve vagyonadó-ját. Lásd: Soboul, Albert: A francia forradalom története 1789–1799. Bp., 1989. 36–37. (a továbbiakban: Soboul)
34. Oeuvres de Turgot t. I. 344–345.; 444.; Weulersse 71–72.
35. Soboul. 68.
36. Braudel. 269.
37. Price. 71., 78.
38. Rosanvallon, Pierre: Physiocrates. In: Furet, François – Ozouf, Mona: Dictionnaire critique de la Révolution française. Paris, Flammarion, 1988. 813.
39. Lavissee. 23–24.; Nabour, Éric le: Loius XVI ou Le Pouvoir et la Fatalité. Paris, JCLattès, 1988. 96. (a továbbiakban: Nabour)

40. Weulersse. 91.; Köpeczi. 193–195.
41. Say. 63–65.
42. „A jövedelem – írja Quesnay a Gabonáról szóló cikkében – nem más mint a föld és az ember terméke. Az ember munkája nélkül a földnek semmi értéke sincs. Egy nagy állam alapjai az emberek, a földek és az állatok. A mezőgazdaság termékei nélkül egy nemzetnek nem lehet más jövedelmi forrása, mint az ipar és az áruforgalom; de mindkettőt csak a külföld gazdagsága biztosíthatja: egyébként ezek a források nagyonis korlátozottak és bizonytalanok, és csak kis államok számára elégségesek.” In: Gyergyai. 78.
43. Haas Zsigmond: Turgot. Losonc, 1910. 43–44. (a továbbiakban: Haas)
44. Quesnay: Általános alaptételek a földművelő országok gazdasági kormányzatáról. In: Quesnay és Turgot munkáiból. Fordította Fenyvessy Adolf. Bp., 1899. 9. (a továbbiakban: Quesnay)
45. Quesnay. 41.
46. Oeuvres de Turgot t. I. 185–86.
47. Say. 41.; Neymarck t. I. 128–139.
48. Turgot: Észrevételek a javak képződéséről és elosztásáról. In: Quesnay és Turgot munkáiból. Fordította Fenyvessy Adolf. Bp., Pallas, 1899. 53–127.
49. Oeuvres de Turgot t. I. 183–204.; Say. 82–88.; Neymarck t. I. 147–157.
50. Oeuvres de Turgot t. I. 380.; Neymarck t. I. 163–165.
51. Haas. 68–70.; Neymarck t. I. 59–118.
52. Neymarck t. I. 175–179.
53. Lavisse. 25.; vö.: Nabour. 103.
54. Az 1763-as rendeletet idézi Haas. 86. A törvény tehát erőteljes megszorítást alkalmaz a gabonakivitel vonatkozásában.
55. Oeuvres de Turgot t. II. 198.; Histoire économique et sociale de la France t. II. publiée sous la direction de Braudel, Fernand – Labrousse, Ernest. Paris, P.U.F., 1970. 378–383.
56. Oeuvres de Turgot t. II. 194.
57. Neymarck t. II. 391.
58. Lever. 149–175. Vö.: Histoire de la France. Publiée de Burguière, André et Revel, Jacques. Paris, Seuil, 1990. 22–25.; 87.
59. Duby–Mandrou. 352–356.
60. Lever. 152–153.
61. Neymarck t. II. 387.
62. Maupeou, René Nicolas Charles Augustin de (1714–1792) kancellár szívós küzdelemben felszámolta a parlamenteket, amelyek görcsösen ragaszkodtak a privilégiumaikhoz, így elleneztek mindenféle reformtörekvést, ám roppant népszerűségnek örvendtek a nép körében, hisz XV. Lajos feslett Versailles-i világával és a királyi önkénnyel szemben az ellenállás és az „ellenzékiesség” megtestesítői voltak. XVI. Lajos, hogy népszerűségét növelje, trónralépését követően meneszti Maupeou-t, visszaállítja a parlamenteket, és ezzel végzetes falat emel minden reformtörekvés elé.
63. Terray, Joseph Marie, abbé (1715–1778) Maupeou kancellár reformjainak lelkes híve, pénzügyi államminiszter. Miközben a kancellár 1771-ben hozzáfogott ahhoz, hogy a parlamenteket az államtól függő, fizetett hivatalnokokkal helyettesítse, Terray egy átfogó adóreformot dolgozott ki. Utódjának, Turgot-nak majd rengeteg fejtörést okoznak a parlamentek, ezért politikai mozgástere bizonyos értelemben jóval szűkebb lesz, mint elődjéé volt.

64. Nabour. 123–125.
65. Neymarck t. II. 385–386.
66. A négy, hat és nyolc ülés postakocsik menetrendszerűen indultak, meghatározott útvonalon és állomásokon haladtak keresztül. Így az utazás időtartamát mintegy 30%-kal sikerült lecsökkenteni. Lásd Oeuvres de Turgot t. II. 426–428.; Haas. 95.
67. Példamutatás végett saját államminiszteri fizetését évi 142 000 livre-ről 82 000 livre-re csökkentette le, míg a főadóbérlők által a pénzügyi államminiszternek folyósított évi 50 000 livre-nyi tradicionális adományról lemondott a szegények javára. Lásd: Lavisse. 27.
68. Lever. 137.
69. Godechot, Jacques: Les Institutions de la France sous la Révolution et l'Empire. Paris, P.U.F., 1951. 16.
70. Price. 76.; Gomel. 49–54.
71. Gomel. 94–118.
72. Neymarck t. I. 292–293.
73. Nabour. 136–145.; vö.: Neymarck t. II. 394–399.
74. Neymarck t. II. 395.
75. Say. 134–140.
76. Bizonyos jelekből ítélve úgy tűnik, hogy XVI. Lajos nem szívesen vált meg államminiszterétől, hiszen – jóllehet ez nem tartozott Turgot feladatkörébe – az uralkodó őt kérte meg arra, hogy nyújtson be egy memorandumot az angolok ellen fellázadt észak-amerikai gyarmatok dolgában tanúsítandó francia magatartásról, sőt az 1776. április 6-i államtanácsi ülésen maga is elfogadta Turgot semlegességi álláspontját – a harcias udvari körök ellenében. XVI. Lajos zavartságát, bizonytalanságát mutatja, hogy attól a pillanattól fogva, amikor „eldöntötte” pénzügyi államminisztere menesztését, kényszerűen ügyelt arra: személyesen nehogy találkozzék Turgot-val! Lásd: Neymarck t. I. 301–310.
77. Sorel. 274.
78. Neymarck t. I. 32.
79. Say. 15.
80. Nabour. 107–109.
81. Turgot említett munkája 1766-ban, míg Adam Smith tollából a Nemzetek gazdasága 1776-ban jelent meg. Lásd: Stark, Dieter: Die Beziehungen zwischen A.R.J. Turgot (1727–1781) und A. Smith (1723–1790) Basel, 1970. 85–87.; Say. 27–28.
82. Ludasssy Mária: A francia felvilágosodás politikai végrendelete [Condorcet]. In: Ludasssy Mária: Négy arckép, Bp., 1989. 141–142.; 206.
83. Neymarck t. II. 422–423.
84. Neymarck t. II. 426–427.

LAJOS KÖVÉR

Die politische Laufbahn von Turgot

Der aus einer alten normandischen Adelsfamilie stammende Anne Robert Jacques Turgot de l'Aulne (1727–1781) wurde im Spätsommer 1774 der Finanzminister Frankreichs (contrôleur générale des finances). Sein Name war bereits vor seiner kurzen, doch einen wahren Sturm auslösenden Tätigkeit (im Mai 1776 mußte er abdanken) in den höchsten politischen Kreisen bekannt. 1752 war er der stellvertretende Oberstaatsanwalt des Pariser Parlaments, Parlamentsrat, 1753 Mitglied des königlichen Rates, zwischen 1761 und 1774 der Intendant von Limoges. Dieses letztere Amt gab ihm zugleich die Möglichkeit, in einem Distrikt Frankreichs seine liberalen wirtschaftlichen Grundprinzipien mit der Praxis zu konfrontieren.

Er ist zwar mit den Lehren der Physiokraten groß geworden, er räumte neben dem Primat der Landwirtschaft auch dem Handel und der Industrie große Bedeutung ein, daher sollte es nicht verwundern, daß viele in ihm einen Vorläufer des sich im 19. Jahrhundert entfaltenden wirtschaftlichen Liberalismus sehen. Bei seinem Amtsantritt als Finanzminister hatte er schon die Verwirklichung eines wohl durchdachten Reformprogramms vor Augen, das die Gesamtheit der zeitgenössischen französischen Wirtschaft und Gesellschaft erfaßte. Seiner Meinung nach hängt das Staatsvermögen vom Vermögen der Nation ab und die einzigen Quellen der wirtschaftlichen Entwicklung sind die Freiheit der Landwirtschaft und der Industrie sowie der freie Handel. Er war gegen jede Einschränkung, als dominante marktregulierende Faktoren betonte er die Wichtigkeit der Freiheit der individuellen Interessen sowie die Bedeutung der Konkurrenz und der Unternehmen.

Ende August 1774 bezeichnete er in seinem Brief an Ludwig XVI. das Vermeiden des Bankrotts und der Steuererhöhung sowie der Aufnahme neuer Kredite als das Wesen seines Wirtschaftsprogrammes. Besonders bemüht war er um die Verminderung der Staatsausgaben und der Mißbräuche durch das System der Steuerpacht (ferme générale). Infolgedessen fand er sich bald einem Kreis des Hofes und dem großen Lager Steuerpächter gegenüber. Der freie Getreidehandel innerhalb des königreiches löste eine Aufruhr aus, der durch die schlechten Erträge und durch wirtschaftliche Spekulationen entstanden hohe Getreidepreis drohte mit dem Schreckbild der Hungernot. Im Frühjahr 1775 brach der sog. "Mehlkrieg" (la guerre des Farines) aus, der damals noch die königliche Unterstützung genießende Turgot gewann noch die Oberhand. Anfang 1776 geriet er aber in eine immer schwierigere Lage, denn im Interesse der konsequenten Durchführung der Reformen standen nunmehr der Robot, die Tilgung der Zünfte und die Aufhebung der adeligen Steuerfreiheit im Zentrum seiner wirtschaftlichen Bestrebungen.

Die Interessenverbände, die Beamten, die Steuerpächter, die Aristokratie und der Klerus – mit der Königin Marie Antoinette an der Spitze –, die die Reformen von Anfang an mit Angst und Argwohn betrachteten, eröffneten eine frontale Offensive gegen Turgot. Infolgedessen wurde er am 12. Mai 1776 von Ludwig XVI. seines Amtes enthoben. Sein verhältnismäßig schneller Sturz hatte mehrere Gründe. Zweifelsohne trug dazu bei, daß der Herrscher den Widerstand des Parlaments, das die Ratifikation der vom Finanzminister vorgeschlagenen Erlässe abschlug, nicht brechen konnte. Turgots politischer Mißerfolg brachte zwei unwiderrufliche Tatsachen an den Tag, die für die Monarchie schicksalsträchtig waren: die Notwendigkeit einer umfassenden Reform und das Unvermögen Ludwigs XVI., sie durchzuführen.

LAJOS KÖVÉR

The political career of Turgot

Anne Robert Jacques Turgot de l'Aulne (1727–1781), descendant of an ancient aristocratic family from Normandy, was appointed controller general of finance of France (*contrôleur générale des finances*) in the late summer of 1774. His name had been known in the highest political circles before he entered upon office: he had been the deputy attorney general of the parlement of Paris in 1752, the member of the Royal Council in 1753 and the intendant of Limoges between 1761 and 1774. This very last office also gave him the opportunity to put his liberal economic ideas to the test of practice in the province.

Although educated in the spirit of the teachings of the physiocrats, and thus believed in the primacy of agriculture, Turgot attributed great significance to trade and industry. Therefore it is hardly surprising that many historians have seen him as a precursor of economic liberalism, which was to come of age in the 19th century. He took the office of the controller general of finance with the aim to realize a carefully elaborated reform which was to affect contemporary French economy and society in their entirety. According to Turgot, the wealth of the state depended on the wealth of the nation, while the freedom of agriculture and industry and free trade were the sole sources of economic progress. He opposed any kind of economic restriction and emphasized the importance of private interests, competition and free enterprise as the dominant factors of market regulation.

In his letter to Louis XIV in late August 1774, he defined the main objectives of his economic programme as the following: the avoidance of bankruptcy, the prevention of raising taxes, and the abstinence of the state from borrowing further loans. First and foremost, he made serious efforts to reduce the expenditures of the state and to stop abuses created by the system of tax-farming (*Ferme générale*). As a result of this the soon met with the opposition of certain members of the court and the host of tax-farmers. The free trade of wheat within the kingdom evoked enormous public protest; on the other hand, the high price of wheat induced by bad crops and speculation, projected the nightmare of the hunger of past centuries. The so-called “Flour War” (*la guerre de Farines*) broke out in the spring of 1775, but Turgot, as yet supported by the king, was able to master the situation. By the beginning of 1776, however, his position was getting less and less tenable. In agreement with his reform plans, this time he was concentrating on the abolition of the labour service, the guilds and the nobility's exemption from taxation. Therefore it is no wonder that powerful interest groups – officials, tax-farmers, the aristocracy, the clergy – which received the reforms with suspicion mixed with fear, led by the Queen Marie Antoinette, launched a frontal attack against Turgot, which resulted in his dismissal by Louis XVI on 2 May 1776.

There were several reasons for Turgot's relatively quick fall. Of these, undoubtedly the most important, was the fact that Louis XVI was unable to break the resistance of the parlements, which denied the enactment of the ordinances proposed by Turgot. Thus his political fall sheds light on two facts which, in the long run, proved fatal to the French monarchy: the need for a comprehensive reform and the inability of the enlightened Louis XVI to carry it out.